

Володимир Пилипенко,
кандидат історичних наук, доцент
Національного університету
«Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

ЧЕРНІГІВ: ДВІСТІ РОКІВ БЕЗ ФОРТЕЦІ

Протягом кількох століть у Чернігові функціонувала фортеця, що знаходилася на високій точці надзапlavної тераси. Двісті років тому у зв'язку зі зміною військово-політичної ситуації у Російській імперії фортецю розібрали, а оборонні рови засипали. Тим не менше, й по сьогодні у інформаційному просторі міста присутня пам'ять про фортецю. Вона виявляється як в історичній топографії та туристичній сфері, так і в будівельній діяльності в місті.

Ключові слова: чернігівська фортеця, туризм, ремонт, історичний центр.

Локалізація Чернігова на прикордонні різних держав змушувала володарів цієї території утримувати тут фортецю та постійно слідкувати за її станом. Так робили за часів давньоруської держави, так робили литовські, польські та московські князі. У козацький час фортеця зазнала кількох перебудов, відповідно до фортифікаційних правил того часу. Але наприкінці XVIII ст. Чернігів перетворився на глибоку провінцію Російської імперії і утримувати фортецю в місті стало не потрібно, та й економічно не вигідно. Тому її було ліквідовано, а оборонні вали зрито. З того часу минуло більше двохсот років, проте фортеця продовжує існувати в інтелектуальному середовищі міста та впливати на сучасне життя Чернігова.

У цій розвідці я спробую визначити в яких формах колишня фортеця та інші оборонні споруди міста присутні в сьогоденні.

Першу сферу я назву топографічною. У Чернігові існує міський парк відпочинку ім. М. М. Коцюбинського на місці колишнього дитинця давньоруського часу. Загалом поняття «дитинець» і «фортеця» в топографічно-локаційному плані повністю тотожні. Локалізація парку майже стовідсотково співпадає зі старим дитинцем, адже з двох сторін він був обмежений річками, з третьої – природним перепадом висоти від надзапlavної тераси до річкової заплави, а з четвертої – оборонним ровом. Сучасні міщани називають цей парк називають «Валом». Назва фіксується з XIX ст. і її пояснюють тим, що в місцевих жителів залишилася пам'ять про оборонні вали навколо фортеці навіть після того, як їх знищили. Наразі парк є частиною Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і в ньому містяться найстарші храми міста.

Друга сфера – інтелектуальна. У місті відбуваються постійні археологічні дослідження, у тому числі і на території дитинця. Розкопки активно висвітлюються у місцевих ЗМІ, до них постійно привертають увагу в соціальних мережах.

Прямим результатом цих досліджень є наукові публікації. Найвагомим за останні роки науковим результатом досліджень колишньої фортеці стали публікації монографії «Давньоруський Чернігів» (автори О. Моця та А. Казаков) та «Чернігів: місто і фортеця XIV–XVIII ст.» (автор О. Бондар). Окрім того в заповіднику «Чернігів стародавній» затверджена наукова тема «Чернігівська фортеця», яку розробляють наукові співробітники.

У Чернігові функціонує один з найпопулярніших сайтів новин «Високий Вал» [1], який у назві відсилається до історичного центру міста.

Третя сфера – візуальна. Чернігівська фортеця складалася власне з фортеці та Верхнього замку. Верхній замок (Цитадель) знаходився на найвищому місці дитинця, який навіть зараз візуальна відділений від решти парку. При розплануванні парку було частково збережено оборонний рів навколо Верхнього замку і він відділяє цю частину Валу від решти території. Також збереглася невеличка частина колишнього оборонного валу навколо дитинця, бо на ній 1700 року було збудовано одне з монастирських приміщень, яке зараз відоме як Чернігівський колегіум. Також значна частина оборонного валу XVII–XVIII ст. зберег-

лася зі східної сторони фортеці, утім вона майже не помітна через зелені насадження. Статус пам'ятки археології мають і решти бастіону на північно-східному куті Цитаделі, редану на північній стіні та Взвалля – засипаний оборонний рів Цитаделі, які фіксуються візуально.

Наступна сфера – «містобудівна». Після того, як імперська влада вирішила ліквідувати Чернігівську фортецю, було засипано рови та розрито оборонні вали. Таким чином, місцевість було вирівняно для подальшої забудови. Але засипка ровів й досі дає про себе знати. Нещодавно в місті розпочався активний ремонт центральної частини й він зачепить і ті зони, де колись були рови. Ще влітку 2017 року міська влада представила проект капітального ремонту нижньої частини Валу [8], яка, відповідно до документів, називається Парк ім. М. Коцюбинського. Проект передбачав вирівнювання рельєфу шляхом зрізання верхньої частини ґрунту з подальшою заміною ґрунту і новим газоном. Він отримав підтримку керівництва Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» та згоду від Міністерства культури України, але жорстку критику зі сторони чернігівських істориків. Після того, як проекти ремонту були розкритиковані істориками та археологами в місцевих та центральних ЗМІ [6], постановою мера було створено робочу групу з доопрацювання проектів ремонту, до якої увійшли окрім громадських активістів, ще історики та археологи. Але про їх стосунки із забудовниками вже давно розповідають анекдоти...

Тим не менше, група провела близько десяти зустрічей, які були задокументовані і записані на відео. Відбулося обговорення пропозицій з проектантами та корегування проекту ремонту відповідно до зауважень громадськості. За попередньою домовленістю з мерією, усі пропозиції, як прийняті, так і відкинуті, були записані в підсумковому протоколі і підписані учасниками групи. Діяльність робочої групи активно висвітлювалася місцевими ЗМІ [7], що свідчить про інтерес містян до місцевої історії.

Що ж не влаштувало в презентованому проекті та як це пов'язано з чернігівською фортецею? Істориків, перш за все, насторожила пропозиція вирівнювання рельєфу шляхом зрізання ґрунту в межах Взвалля, адже культурний шар у тій частині фортеці залягає неглибоко (іноді його просто вимиває дощем) та відсутність повноцінних археологічних досліджень під час ремонтних робіт [5].

У безпосередній близькості від місця ремонту знаходяться два оригінальні храми XI та XII ст., які, до того ж, включені до попереднього списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Ремонтні роботи з використанням важкої техніки можуть завдати їм шкоди. Окрім того, ремонт передбачав зміну рельєфу, а отже й історичного ландшафту. А історичний ландшафт, за визначенням Закону України «Про охорону культурної спадщини», є одним із видів культурної спадщини і має відповідно охоронятися [3].

Після червневих злив, в історичних зонах міста утворилися промоїни та провалля, котрі чітко відповідають контурам оборонних споруд Чернігівської фортеці. Багато галасу в місті наробила промоїна на південній стіні колишнього дитинця, в результаті якої від корінної тераси відірвався редан, що був насипаний у XVIII ст. [4, 2] І це не поодинокі приклади.

Наступна сфера – «туристична». Факт існування протягом кількох століть фортеці в місті активно використовують в екскурсійній діяльності. На самому Валу розташовані інформаційні стенди з візуальною реконструкцією укріплень та Верхнього замку, екскурсоводи обов'язково згадують про фортецю під час роботи з відвідувачами. Заповідник пропонує навіть окрему екскурсію на цю тему. Частина гармат, що прикрашають Вал, безпосередньо належала до озброєння чернігівського гарнізону.

Також в місті існує проект створення макету чернігівської фортеці. Розмови про це точаться вже давно, але зараз вони актуалізувалися у зв'язку з планованим ремонтом на Валу.

Отже, тема Чернігівської фортеці постійно присутня в туристичній діяльності та іноді «виринає» в неочікуваних аспектах, як то будівництво чи ремонт історичних зон. Утім слід визнати, що Чернігів не асоціює себе з фортецею чи цитаделлю, це – лише частина екскурсійного маршруту містом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. <http://val.ua> (дата звернення 27.08.2018)
2. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2512655-zliva-vimila-provalla-na-gori-v-chernigovi.html> (дата звернення 27.08.2018)
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : [офіційний веб портал]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
4. Історичний центр Чернігова постраждав від негоди: вимило ґрунт на Валі та Болдиних горах [Електронний ресурс] // Youtube.com – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=FFmJMНх2rVM> (дата звернення 27.08.2018)
5. Пилипенко В. Нотатки на полях Проекту капітального ремонту “Нижнього” Валу [Електронний ресурс] // Facebook.com. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/notes/прогулянки-з-історіями-екскурсії-черніговом-від-володимира-пилипенка/нотатки-на-полях-проекту-капітального-ремонт-нижнього-валу/380868495690026/> (дата звернення 27.08.2018).
6. Пилипенко В. Як у Чернігові намагаються «провалити» номінацію до списку ЮНЕСКО і при цьому гарно виглядати » [Електронний ресурс] // lb.ua – Режим доступу: https://ukr.lb.ua/blog/volodymyrpylypenko/384492_yak_chernigovi_namagauyutsya.html (дата звернення 27.08.2018)
7. Пущенко П. Как проходили общественные слушания по Валу и Аллее героев. Постскриптум [Електронний ресурс] // pik.cn.ua – Режим доступу: <http://pik.cn.ua/32772/kak-prohodili-obshchestvennyye-slushaniya-po-valu-i-allee-geroev-postskriptum/> (дата звернення 27.08.2018)
8. У міській раді представили проект капітального ремонту нижньої частини Валу» [Електронний ресурс] // chernigiv-rada.gov.ua – Режим доступу: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/news/view/9710> (дата звернення 27.08.2018)